

УЧАСТИЕТО НА МИХАИЛ ГРЕКОВ В БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ (1872–1874 Г.)

Елена Хаджиниколова

Кандидат на историческите науки, доцент,
Секция „Българите, Османската империя и Европа“,
Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София 1113, България,
hadjinikolova@gmail.com, orcid: 0000-0002-6339-0953

Михаил Греков е българин от Украйна. През 1872–1874 г. руското консулство във Варна иска от него да включи своите сънародници в очакваната сръбско-турска война. Греков се сближава с Христо Ботев и Стефан Стамболов и се намесва в националноосвободителното движение на българите в подкрепа на революционното му крило.

Ключови думи: Българско националноосвободително движение, руско консулство във Варна, сръбско-турска война

MIHAIL GREKOV'S PARTICIPATION IN BULGARIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT (1872-1874)

Elena Hadjinikolova

PhD, Associate Professor
Section “Bulgarians, the Ottoman Empire and Europe”
Institute of Historical Research – Bulgarian Academy of Science,
52 Shipchenski Prohod Boulevard, Block 17, Sofia 1113, Bulgaria,
hadjinikolova@gmail.com, orcid: 0000-0002-6339-0953

Mikhail Grekov is a Bulgarian from Ukraine. In 1872-1874 the Russian consulate in Varna asks him to include his compatriots in the expected Serbian-Turkish war. Grekov makes contacts with Hristo Botev and Stefan Stambolov and intervenes in the national liberation movement of the Bulgarians on the side of the revolutionary wing of the movement.

It should be pointed out that Stefan Tsanev's assertion that Grekov does not love Botev is not true because he is under the influence of Karavelov. In fact, it is evident from other sources that Grekov deals directly with the establishment of Botev in the leadership of the BRCS through Shumen and Turnov. The same is largely related to the position of the Bulgarians in the Odessa region. With the cooperation of Grekov, Botev visited Kishinev, Odessa, Nikolaev and Kipriyan Monastery in Chisinau in August 1875, where they welcomed him. Botev finds a good reception for the Bulgarians in Bolgrad, mostly thanks to Olympi Panov and Kiriak Tsankov. They are among the creators of the Bulgarian Central Charitable Society in Bucharest in 1876, whose enchev is secretary. It is the BSCB's merit that it includes the Bulgarians in the Serbian-Turkish War of 1876. Thus Grekov gradually overcame Hitov's strong influence on the BRCC policy in Bucharest and imposes new, independent goals for the Bulgarian national-liberation movement.

Keywords: Bulgarian national-liberation movement, Russian consulate in Varna, Serbian-Turkish war

Михаил Греков се ражда в село Дермендере, Одеска област. След завършване на средното си образование в Южнославянския пансион на българина Тодор Минков в град Николаев (до град Одеса) той отпътува за Сливен (Южна България) (Undjiev, 1993, 943).

Според Иван Унджиев Греков става един от членовете на Сливенския революционен комитет, създаден от Васил Левски в края на 1872 г. В състава на комитета влизат също николаевските възпитаници Атанас Узунов и Сава Геренов, които идват с Греков в българските земи, подпомогнати от Никола Даскалов от Търново, драгоман в руското консулство във Варна. Взаимоотношенията на Греков с неговите съученици в Сливенския комитет са сложни. Независимо от това той успява да оглави през 1873 г. Сливенския комитет (Burmov, 1950, 94–95; Vazvazova-Karateodorova, 1994, 89–92, 102; Mitev, 1986, v. 1, 123; Strashimirov, 1996, v. 1, 149–150).

Със Сливенския комитет се свързва през 1873 г. войводата Панайот Хитов, който живее в Белград (Volkov, 2009, 213). Николаевските възпитаници искат да укрепят връзките на комитетската организация с четническия войвода. Те се интересуват също от политиката на Българския революционен централен комитет (БРЦК) в Букурещ, по-специално от отношението на БРЦК към Сърбия и южнославянското освободително движение (Volkov, 2009, 213).

Греков през 1872–1874 г. престоюва в Сливен и Русе, а това е време, когато Сърбия и Черна гора се готвят да воюват с Турция, очаквайки руска подкрепа. Тази обстановка на Балканите не е чужда на Любен Каравелов, председателя на БРЦК. Той иска през 1872 г. от Левски „...подигане на революция“ (Kossev, Geczev, Dojnov, 2006, 130–133; Undjiev, 1993, 613). Желанието на Каравелов е да се постигне единодействие със Сърбия и Черна гора, макар и с цената на едно преждевременно „бързо въстание“ в българските земи. Неговото поведение се одобрява от Търновския революционен комитет (Burmov, 1950, 87–91).

Търновският комитет, подобно на Каравелов и Хитов, скъсва с „тактическите разбирания на Левски“ след неговата смърт (Burmov, 1950, 91). Александър Бурмов пише, че революционното движение през 1873 г. се поставя в зависимост от една война на Сърбия с Турция. Налага се мобилизирането на комитетските дейци, които ще подкрепят чети от Сърбия в българските земи. Така се стига до провеждане на общо събрание на БРЦК в Букурещ през май същата година. Събитието се осъществява благодарение на комитетите в Търново, Сливен, Стара Загора и Котел. Търновският и Русенският комитет поддържат постоянна връзка с Хитов (Burmov, 1950, 94–101, 102–104; Kossev, Geczev, Dojnov, 2006, 136–137; Mitev, 1986, v. 1, 124). Търновският комитет прави опити за преговори със сръбското правителство и иска бързо въстание. Той издига Узунов за заместник на Левски (Burmov, 1950, 87–91; Mitev, 1986, v. 1, 123–127).

Греков се прехвърля през 1874 г. в Русе. Той влиза в революционния комитет в града и оказва силно влияние върху работата на революционното движение. Участва в организирането на общо събрание на БРЦК от август 1874 г. Събранието постепенно утвърждава ръководната роля на Христо Ботев и Стефан Стамболов. В БРЦК се оформя група, недоволна от Каравелов, чиято политика довежда през 1875 г. до неговата оставка (Burmov, 1950, 106, 114–117, 113–124; Kossev, Geczev, Dojnov, 2006, 138; Strashimirov, 1996, v. 1, 162; Mitev, 1986, v. 1, 122–135). Греков влиза в „ядрото на Ботев“ заедно със Стефан Стамболов, Никола Обретенов и Стоян Заимов и участва активно в борбите в БРЦК против влиянието на Каравелов.

Пребиваването на Греков в българските земи през 1872–1874 г. се ограничава до два негови престоюва в Сливен и Русе. В Сливенския комитет той сътрудничи с Узунов, който извършва през май 1873 г. „Хасковското покушение“, свързано с убийството на хасковски чорбаджия, и с Хасковския революционен комитет. Арестите обхващат Хасково, Стара Загора, Чирпан и Пловдив и довеждат до разгром на комитетската организация в Южна България. През 1874 г. Греков преминава в Русе. Той е близък с Обретенов, който с подкрепата на Русенският комитет го издига за заместник на Левски. Търновският комитет обаче прави Стамболов заместник на Левски, непосредствено след като Греков идва в Русе (Mitev, 1986, v. 1, 124; Strashimirov, 1996, v. 1, 152, 173; Undjiev, 1993, 1016).

Общото събрание на БРЦК от 11–12 май 1873 г. в Букурещ, което се провежда след „Хасковското покушение“, включва само двама представители от българските земи. В него основно влияние имат външните представители – Каравелов, Хитов, Олимпи Панов, Стоян Софийски и Никола Горски (Burmov, 1950, 101). От вътрешността са само Никола Ганчев от Стара Загора и К. С. Котелски от Котел (Burmov, 1950, 101; Mitev, 1986, v. 1, 124).

Ганчев получава достъп чрез пълномощно, дадено му от Сливенския комитет, подписано от Узунов (Burmov, 1950, 101, 103–104; Vazvazova-Karateodorova, 1994, 104–107). Основното решение на майското събрание е да се изпрати четата на Стоян Софийски в България, която ще „изпита почвата за въстание“.

На фона на тези разнопосочни прояви е трудно да се преценят реалните приноси на Греков в революционните борби през определен етап от националноосвободителното движение. Най-напред е спорно неговото председателство на Сливенския комитет през 1873 г. Никой изследовател също така не е ясно определил неговите взаимоотношения с Каравелов и ролята, която той играе в Каравеловата политика през 1873 г. Губи се връзката на николаевските възпитаници с политиката на БРЦК. Знае се обаче, че през 1873 г., когато Узунов и Греков са в Сливен, Петър Енчев и Панайот Волов от Южнославянския пансион са в постоянна връзка с тях (Strashimirov, 1996, v. 1, 229–230). Волов и Енчев идват в Шумен през 1873 г., непосредствено след „Хасковското покушение“, а през 1874 г. формират Шуменския революционен комитет.

Преговорите на Търновския комитет, Хитов и Каравелов в Сърбия, свързани с плановете на Омладина за южнославянско въстание, продължават и по времето на пребиваването на Греков и Узунов в Сливен. Тази политика намира подкрепа през 1873 г. чрез работата на Старозагорския и Сливенския комитет. На Старозагорското събрание, свикано през февруари с.г., Ганчев от Стара Загора се определя да се включи в майското събрание в Букурещ (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 112). На общото събрание присъства също Иван хаджи Димитров от Търновския комитет, който прави опити за преговори със сръбското правителство (Strashimirov, 1996, y. 1, 173; Mitev, 1986, v. 1, 124). Според Възвъзова на общото събрание на БРЦК идва и Йордан Стоянов-Котелски, член на Сливенския комитет (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 102). Той е свързан с четата на Никола Горски от Котел, осъществяваща „четническата тактика“ на Хитов.

Обединена Омладина Сръбска иска федерация между Сърбия, Черна гора, Войводина, Босна, Херцеговина, Далмация и българските земи (Kossev, Geczev, Dojnov, 2006, 126–133; Hadjiniokolova, 2003, 190, 198–199). Левицата и десницата на Омладина в Сърбия, Войводина и Черна гора са единни относно необходимостта от „бързо въстание“. Граф Игнатиев не стои настрана от Омладина и следи българо-сръбските преговори (Sharova, 1968, v. 4, 84–108).

На 30 юни 1871 г. Хитов подписва договор с черногорския войвода Перо Матанович със знанието на Каравелов и Светозар Милетич от Омладина във Войводина (Sharova, 1968, v. 4, 84–108). Споразумението става определящ фактор в развитието на българо-сръбските отношения през 70-те години на XIX в., включително и през Сръбско-турската война от 1876 г.

След арестите на Узунов, Греков и Геренов, свързани с „Хасковското покушение“, Волов и Енчев идват от Николаев в Шумен, за да възстановят революционния комитет (Czilingirov, 1940, 36). Дватамата стават учители в Шуменското класно училище. Стилян Чилингиров пише, че Волов се връща неочаквано, преди да завърши обучението си. Той иска да поеме, заедно с Енчев, ръководството на комитетската организация в цяла Северна България, за да подготви въстание в българските земи. Мисията на Енчев и Волов се подчинява на дейността на Греков в Сливен и Русе през 1873–1874 г. По тази причина през 1906 г. двамата му дават свидетелство за неговото участие в националноосвободителното движение (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 128). Документът е открит от Възвъзова и съдържа също подписите на Никола Обретенов и Димитър Пъшков.

Според Чилингиров протоколът на „подготвителното събрание“ на БРЦК от август 1874 г., целящо да се подготви „бързо въстание“, се подписва също от Волов, представляващ Шумен. Стефан Стамболов представлява Търново, а Греков – Русе (Czilingirov, 1940, 37). Русенският комитет все още признава Греков за заместника на Левски.

До свикването на събранията в Букурещ от декември 1874 г. Волов ходи в Одеса, за да се съветва с одеските българи (Czilingirov, 1940, 86). Греков по същото време свиква събрание на Търновския комитет и възстановява старото си приятелство с комитета (Strashimirov, 1996, v. 2, 28). Революционното движение през 1873–1874 г. продължава да е под влиянието на Хитов (Strashimirov, 1996, v. 1, 153). Енчев е най-яркият последовател на политиката на Хитов. Той участва през 1876 г. в българското доброволческо движение

в Сърбия, свързано със Сръбско-турската война. През 1876 г. Енчев е секретар на Българското централно благотворително общество (БЦБО) в Букурещ, което се грижи за добротворците в Сръбско-турската война (Minev, 1947–1948, kn. 1, 241–232).

Според протоколите от разпитите на част от участниците в „Хасковското покушение“ Греков е действителният ръководител на събитията от 1873 г. С тази цел той оглавява Сливенския комитет, опирайки се на подкрепата на комитетски хора в Търново, Стара Загора и Котел (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 67). Твърденията на Стоян Заимов, записани в протокола от неговия разпит, са обаче в друга посока. Според тях председател на Сливенския комитет е Узунов (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 64, 67). Именно тези твърдения се възприемат широко в историографията.

В действителност делото на комитета в Сливен се направлява от руското консулство във Варна. Греков е председател на Сливенския комитет, който трябва да осъществи възложени задачи. Тези изводи се правят въз основа на спомените на Христо Панов Семерджиев, свързан с руското консулство във Варна (NBUM-BIA, f. 297, 30–54).

Трябва да се има предвид и фактът, че задачите на Сливенския комитет се определят от Хитов и Филип Тотю, а кореспонденцията с тях води Узунов (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 64, 106.). Отново според разпитите на участници в „Хасковското покушение“ Узунов обикаля комитетите в Южна България и зове за „бързо въстание“ (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 100). Подкрепя за тази своя политика той има от Греков, председателя на Сливенския комитет (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 104).

Греков в своите спомени посочва, че идва в българските земи с препоръка от одеския българин Николай М. Тошков, председател на Одеското българско настоятелство (Yonkov, 1971, 144). След като е вече в Сливен, от град Теодосия (на Кримския полуостров) при него пристига Иван Йовчев (Yonkov, 1971, 155). Греков веднага се сближава с него. Това говори за съхраняващата се тясна връзка между Греков в Сливен и Одеското българско настоятелство.

Греков влиза в националноосвободително движение през 1872 г. не само с подкрепата на одеските българи, но и благодарение на „неизвестен учител от Котел“. По същото време във Варна остава Стефан Тенев, а в Стара Загора се настанява Минко Радославов, които също работят за руското консулство в черноморския град (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 42, 68, 80; Hadjiniolova, 2003, 205). През 1872–1874 г. Даскалов е деецът, който осъществява мисията на николаевските възпитаници в българските земи (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 61, 64, 68).

Когато Греков и Узунов са в Сливен, Хитов настоява пред Сливенския комитет да влезе в българските земи с чета от Сърбия (Burmov, 1950, 101–103; Vazvazova-Karateodorova, 1994, 93; Kossev, Geczev, Dojnov, 2006, 136; Hadjiniolova, 2003, 198–199, 205–206). Планът се реализира на 20 май, непосредствено след общото събрание на БРЦК. Четата се води от Стоян Софийски и се сражава заедно с бойците на Никола Горски от Котел (Burmov, 1950, 103).

Още преди Греков да дойде в Сливен, Узунов и Левски посещават Котел (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 93, 101, 105). На път за Сливен Греков също минава през градчето (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 125). Тези факти потвърждават връзката на николаевските възпитаници с Котел и се потвърждават от показанията на участници в „Хасковското покушение“.

Ако се върнем към историографията, четата на Горски, която навлиза в България през 1873 г., е дело на Сливенския комитет, чийто член е Йордан Стоянов-Котелски. Този деец влиза в комитета с препоръка от БРЦК и присъства в него до общото събрание от май 1873 г. (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 102). В работата на майското събрание той включва своя брат К. С. Котелски (Burmov, 1950, 103). Това е четническият войвода Никола Горски (Burmov, 1957, kn. 2, 1–15; Vazvazova-Karateodorova, 1994, 64–76, 102; Mitev, 1986, v. 1, 123). Покровител на двете чети е Ганчев от Стара Загора (Burmov, 1957, kn. 2, 2–10). Съгласно замисъла на БРЦК четите трябва да проверят готовността на народа за въстание, за да го включат в очакваната сръбско-турска война (Velikov, Ferdinandjiev, 1974, 311–343; Volkov, 2009, 212–221).

Според протоколите от разпитите, свързани с „Хасковското покушение“, четническата акция в българските земи се планира от Хитов и Тотю, защото се очаква „...още същия

ден правителствата на Сърбия, Черна гора, Влашко и Молдова дружно да се намесят в борбата“ (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 69)

Димитър Ценович, виден деец на „младите“, се възмущава от Каравелов, който иска избор на едно „пълновластно лице“ с изключително големи права, включително и с правото да сключва споразумения с държави и правителства от свое име (Burmov, 1950, 97–103; Sekov, 1997, 87). Това Каравелово желание не се одобрява от редица революционери, включително и от Греков (Burmov, 1950, 113, 116–117, 123–126; Canev, 2007, v. 2, 224; Mitev, 1986, v. 1, 122–139). В средите на БРЦК още през 1873 г. се оформя група, която през 1875 г. изказва публично недоволство от поведението на Каравелов (Canev, 2007, v. 2, 200, 224; Sekov, 1997, 87; Vorobyov, 1985, 263–266; Gribanova, 2007, kn. 2, 180; Mitev, 1986, v. 1, 126–127). Като резултат от възникналите търкания се утвърждава ръководната роля на Христо Ботев.

Десницата на Омладина, към която принадлежат дейците на сръбското правителство, води през 70-те години преговори не само с Хитов и с Търновския комитет, но и с Черна гора, и иска „единна сръбска държава“ (Vinogradov, 1986, 170, 226–229). Постепенно в Омладина се оформя теорията за „югославянска държава и език“, включвайки в нея и българите (Hadjiniokolova, 2003, 24, 27, 30, 40–46, 180–195).

Когато Греков идва в Сливен през 1872 г., той не знае за преговорите на търновци и Хитов в Белград, но използва връзките на Узунов със Стара Загора (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 56, 61, 68, 102, 106, 113). Греков по същото време работи с руското консулство във Варна, а също с Волон и Енчев от Южнославянския пансион (Czilingirov, 1940, 36–37, 86; Strashimirov, 1996, v. 1, 230). От началото на 1874 г., със знанието на Хитов и Русенския комитет, той запазва тези свои връзки. Тогава той получава подкрепа и от Олимпи Панов (Болград), виден деец на БРЦК (Strashimirov, 1996, v. 1, 156–157; Mitev, 1986, v. 1, 123–126). По същото време Търновският комитет и Хитов продължават да поддържат връзки със сръбското правителство.

След като Греков идва в Русе, той търси контакт с Хитов. Съдействию му оказва Обретенов (Burmov, 1950, 113–115). В процеса на организирането на второто общо събрание на БРЦК от 26 декември 1874 г. Греков посещава Хитов и му докладва решенията на проведеното августовско събрание от същата година (Burmov, 1950, 116–117). Непосредствено преди събранието от декември 1874 г. Греков отпътува за Бердянск. По молба на Ботев той започва да събира средства за освободителното движение, предавайки ги на съхранение при Минков в Южнославянския пансион (Gribanova, 2007, v. 2, 180).

След поражението на Франция във Френско-пруската война (1870–1871 г.) Австро-Унгария се заема да укрепи позициите си в Босна и Херцеговина, а Русия – в Сърбия. Руското правителство отпуска значителни финансови средства за въоръжаване на сръбската армия. Това помага на Обединена Омладина Сръбска да се заеме с подготовката и провеждането на бърза въстаническа акция на Балканите, насочена срещу Портата (Kinuapina, 1978, 155, 185–192).

Черна гора от своя страна подкрепя Херцеговинското въстание и броженията сред православно население в Северна Албания. Водачът на борбите в Херцеговина е Лука Вукалович (Vinogradov, 1986, 186, 189). Черногорският княз обаче не одобрява този народен водач и издига за свой представител в областта архим. Никифор Дучич. Духовникът е йеромонах от манастира Дужи и получава титлата „войвода“ (Vinogradov, 1986, 190, 192). По искане на черногорското правителство той се свързва със Сърбия и играе важна роля в нейните взаимоотношения с българите и останалите южни славяни в Австро-Унгария. Дучич има влияние в Херцеговина, Бока Которска, Далмация, Хърватска, Войводина, Чехия. През 1866 г. Сърбия и Черна гора подписват съюзен договор благодарение на Дучич. В договора се поставя и въпросът за земи в „Стара Сърбия“, в която сръбското правителство включва Македония (Vinogradov, 1986, 192; Hadjiniokolova, 2003).

През 1869 г. Обединена Омладина Сръбска също установява връзка с черногорското правителство. Целта е организиране на въстание на „...сръбския народ на Балканите“ (Vinogradov, 1986, 193). Тази формулировка не отговаря на представите на БРЦК за бъдещето на българите.

След Френско-пруската война левицата на Омладина (Любомир Милетич от Войводина) потърсва сътрудничество с българското освободително движение. Милетич пред-

лага съюз между българи и сърби. Посредник в осъществяването на идеята е черногорският войвода Перо Матанович, с когото Хитов сключва съюзния договор през 1871 г. (Kondratieva, 1960, v. 2; Staic, 1926; Sharova, 1968, v. 4, 84–108). Матанович сключва договора с Хитов, следвайки наставления от славянските комитети в Русия. Той се стреми да спечели българите за съюзници и да установи приятелски българо-сръбско-черногорски отношения (Staic, 1926). През 1871 г. Хитов кани и Каравелов в Белград, за да наблюдава преговорите с Черна гора. Посредник между българите и Черна гора в Белград е Джока Влайкович. Йован Ристич, сръбският министър-председател, се опитва да води паралелни преговори с войводинските сърби, опирайки се пак на посредничеството на Никифор Дучич. Войводинските сърби на Милетич не приемат посредничеството на черногорския духовник. Те са чужди на неговите „югославянски планове“.

Матанович, който сключва договора с Хитов на 30 юни 1871 г., иска бърза подготовка на бунт в българските земи като част от въстание, обхващащо Босна, Херцеговина и Албания (Sharova, 1966, 73–74). Официалните руски правителствени среди не показват открито, че одобряват споразумението на Хитов с Матанович (Sharova, 1968, 486). Във взаимоотношенията между Сърбия и Черна гора Русия се опира на Херцеговинския войвода Лука Вукалович, който през 1869 г. се скрива в Одеса, подпомогнат от сръбския митрополит Михаил (Turcia, 1869, 1 poemvri). От 1870 г. Вукалович остава на постоянно жителство в Одеса (Svoboda, 1870, 30 april).

Преговорите на Хитов със сръбското правителство се одобряват от Добродетелната дружина в Букурещ, проруска организация на едрата българска буржоазия в Румъния (Sharova, 1966). Тогава Каравелов издига Хитов за „главен четнически войвода и ръководител на българското въстание“ (Sharova, 2006, 14). В устава на БРЦК от 1872 г. има раздел за войводите като военни ръководители на въстаническите действия, а Каравелов потвърждава правата, дадени на Хитов (Sharova, 2006, 45). БРЦК започва повсеместна подготовка на въстание, очаквайки война между Сърбия, Черна гора и Турция. Васил Левски знае за водените преговори, но не е известно дали подкрепя постигнатото споразумение (Kossev, 1963, 43; Sharova, 2006, 40).

Пребиваването на Хитов в Белград се финансира от Добродетелната дружина (1862–1897), която иска да осъществи своята „Програма за политически отношения на сръбо-българите (българо-сърбите) или за тяхното сърдечно отношение“. Очаква се четата на Хитов да спомогне за създаването на голямата славянска държава на сърби и българи с общо правителство и народно събрание. Княз на държавата ще бъде съгласно тези планове Михаил Обренович (Kossev, 1963, 24, 43, 56–61).

По време на своето участие в Сливенския комитет Греков допринася за успеха на водената от Дружината политика. Като деец, свързан с руското консулство във Варна, той са заема да осъществи намеренията на Хитов. От друга страна, Греков няма пряка връзка с войводата. Преди да дойде в Сливен, той има контакт само с Каравелов. В своите спомени той пише, че поддържа кореспонденция с Каравелов благодарение на своя брат, който живее в град Бердянск (Grekov, 1990, v. 1, 759; Yonkov, 1971, 130). Следователно Греков идва в Сливен със знанието и одобрението само на Каравелов.

В своите спомени Хитов подчертава, че той поема ръководството на революционните борби през 1873–1874 г. благодарение на одеските българи (Hitov, 1940, 8, 9). До голяма степен по тяхно настояване се провеждат през 1874 г. събранията на БРЦК. Хитов посещава Одеса и тук има срещи с нашите сънародници, които сочат необходимостта от срочно осигуряване на пари и оръжие. Надеждата на българската емиграция е в руското оръжие, складирано в Николаевския военен арсенал (до град Николаев).

Политиката на Хитов се подкрепя от Каравелов (Svoboda, 1871, 20 fevuari). Каравеловият вестник „Свобода“ се изказва обаче в защита на Далматинското въстание, избухнало в австрийските провинции Далмация и Бока Которска (Svoboda, 1870, 8 januari). По тази причина Каравелов става съпричастен към водените от Хитов преговори с черногорски дейци. Във вестник „Свобода“ се помества „призив-обръщение“ на Лука Вукалович към българите да помогнат на борбите в Херцеговина и Черна гора (Svoboda, 1869, 26 poemvri). Вукалович иска нашите сънародници да вдигнат въстание по възможно най-бърз начин.

Верен на отношението си към Черна гора и Херцеговина, Каравелов започва да призовава към „бързо въстание“. Тази негова политика се избистря особено след подписва-

нето на договора между Хитов и Перо Матанович. Призивът на Каравелов намира отзвук у Греков, а той се обръща към Узунов и Геренов да го последват в Сливен (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 64, 67–69; Vazvazova-Karateodorova, 1975, 114). Във Варна с тази задача се натоварва Стефан Тенев (Yonkov, 1971, 131–133). Този николаевски възпитаник е постоянната връзка с руското консулство (Grekov, 1990, v. 3, 456).

Въстанието, което Каравелов иска през 1873 г., се подчинява на договора на Хитов и Матанович от 1871 г. Председателят на БРЦК иска да помогне на Черна гора и Херцеговина в борбата им срещу Австро-Унгария, което отговаря и на руските интереси. Тази линия на поведение започва още през 1870–1871 г., когато в. „Свобода“ пише за очакваното въстание в Далмация, което трябва да се подкрепи най-активно (Svoboda, 1870, 8 yauari; Svoboda, 1871, 20 fevruari).

Най-убедителното доказателство за връзката на Каравелов с руските интереси в южнославянското освободително движение през 1873–1874 г. са спомените на Греков. През 1874 г. николаевският възпитаник запитва Каравелов: „Защо искаше от Левски през 1872 г. да вдигне въстание“. На него той му отговаря: „Това бе работа на русите“ (Grekov, 1990, v. 3, 692).

В своята дейност в Южна България през 1872–1873 г. Греков се опира не само на Търновския, но и на Старозагорския комитет (Undjiev, 1993, 610–616). Връзката с комитета се осъществява чрез поп Минчо Кънчев (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 13, 66). Според протоколите от съдебния процес, свързан с „Хасковското покушение“, Ганчев от Старозагорския комитет поддържа както Греков, така и Търновския комитет (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 17, 59). От друга страна, със знанието на руското консулство във Варна Греков участва и в подготовката на Котленската чета на Горски (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 59). Така той осъществява решенията на майското събрание на БРЦК.

Въстанието, което трябва да избухне, ще обхване Старозагорско, Хасковско, Чирпанско и Сливенско. На Хитов се предоставя Котел, а на Филип Тотю – Сливен. Според разпита на даскал Мирчо от Казанлък „...двата са много подготвени и са генералите на комитета“ (бел. Е.Х. – става въпрос за Хитов и Тотю) (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 84).

За своята мисия в Сливен Греков пише, че за да иде във Варна, той трябва да получи съгласие от одеските българи. На път за Варна той се спира в Одеса, където Николай М. Тошков му дава разпореждания (Grekov, 1971, 144). Тошков предупреждава също руското консулство във Варна за предстоящото Греково пътуване (Grekov, 1971, 144).

Сава Райнов, председателят на Сливенския комитет, подкрепя „плана на Греков“. По Грекова молба в състава на Сливенския комитет се включва Узунов (Grekov, 1971, 161). По-късно по настояване на Греков в Сливен идва Иван Йовчев от град Теодосия (до град Керч на Кримския полуостров), който се заема непосредствено с подготовката на въстанието (Grekov, 1971, 155).

Скоро Греков отстранява Райнов от председателското място на Сливенския комитет, обяснявайки, че прави това със знанието на Левски (Grekov, 1971, 172). По този начин той получава възможност да наложи Узунов за ръководител на комитетите в Южна България. Новата обстановка в Сливен се проследява много детайлно в Грековите спомени (Grekov, 1971, 184). В тях ясно се очертава водещата роля, която Греков играе при утвърждаването на ръководната роля на Узунов (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 1–204; Dimitrova, 1987, 65).

Греков осъществява своята политика благодарение и на Ганчев от Старозагорския комитет (Bakalov, 1937, 49–50; Minev, www.Dolar.bg). Според спомените на поп Минчо Кънчев Ганчев е предан на Каравелов, а всичко в Стара Загора „...се върши под негово разпореждане“ (бел. Е.Х. – става въпрос за Никола Ганчев) (Kanchev, 2006, 236). Ганчев е в течение на Каравеловите стремежи към въстание през 1872–1873 г. (Kanchev, 2006, 236). Революционните действия се очаква да се проведат в старозагорските села, които разполагат с необходимото оръжие. Там се подготвят селски чети и се търсят четническите войводи. През 1873 г. Старозагорският комитет се заема изцяло с реализацията на плановете на Хитов (Kanchev, 2006, 290–356, 433).

През 1873 г. към четническата тактика на БРЦК в Букурещ става съпричастен Хасковският комитет, който основава комитети в района на Сливен, Чирпан и Стара Загора.

Дейците на комитета искат чрез селските чети да предизвикат въстание (Pavlovska, 1993, 159). С Хасковския комитет работи Узунов. Той е в тясна връзка със Стоян Заимов, натоварен да ръководи подготовката за въстанието в посочените райони. Ганчев помага обаче на Греков да сплоти селските чети и да събере оръжието и хората, с които разполагат комитетите в Чирпан, Нова Загора, Хасково (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 14–15; Kanchev, 2006, 368–369). Узунов от своя страна поддържа връзката с Хитов и Тотю (Vazvazova-Karatedorova, 1975, 106; Dimitrova, 1987, 65). По този начин се осъществява планът на БРЦК за „съзаклатие“, което „обединява Търново, Стара Загора и Котел“ (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 67).

Греков не участва в „Хасковското покушение“, но косвено е съпричастен, тъй като е свързан с Узунов и със Стоян Заимов, а двамата са активните участници в тези събития (Vazvazova-Karateodorova, 1975, 105, 108, 114, 174). Трябва да се отбележи, че Стоян Заимов също е част от политиката на Южнославянския пансион в град Николаев. Неговото име е в списъка на българите, учили в пансиона (Abrashiev, 1909, 11; Grekov, 1990, part 1, 459).

При престоя си в Сливенския комитет през 1872–1873 г. Греков е в постоянна връзка с Варненското руско консулство (Grekov, 1990, part 3, 456). Вероятно е по негово разпореждане Греков да направи Узунов заместник на Левски (Vazvazova-Karateodorova, 1994, 102, 104). Той обаче го издига за свой помощник, за окръжен ръководител и за централна фигура в събитията през 1873 г.

След „Хасковското покушение“ Греков е арестуван. На заточение обаче се изпращат само Геренов и Узунов (Grekov, 1990, part 1, 5–27, 49–50). За тримата се застъпва граф Николай П. Игнатиев, руският посланик в Цариград, но единствено Греков избягва по-сериозните последици. Голямо внимание към съдбата на николаевските възпитаници, арестувани от турците, проявява Каравеловият вестник „Независимост“. Още в първите дни на погромите, свързани с „Хасковското покушение“, в изданието се призовава да се помогне на преследваните от турците (Nezavisimost, 1873, 9 yuni). Следват още няколко съобщения във в. „Независимост“, където се съобщава, че Греков се освобождава от ареста, а Узунов и Радославов (учител в Стара Загора) са изпратени в Диарбекир (Nezavisimost, 1873, 2 yuni; Nezavisimost, 1873, 9 yuni; Nezavisimost, 1873, 23 yuni; Nezavisimost, 1873, 30 yuni; Nezavisimost, 1874, 13 yuli).

Каравелов разглежда в своя вестник и поведението на граф Игнатиев. Той възхвалява посланика за проявеното състрадание към дейците от Хасково. Според Каравеловия печат граф Игнатиев прави важен жест, като защитава българите, макар че по протокол има право да се застъпва само за руски поданици (Nezavisimost, 1874, 7 septemvri).

Греков пише в спомените си, че след като го освобождават от ареста, той бърза да отиде в Русе при Обретенов (Grekov, 1990, part 1, 5–27). През 1874 г. той се включва в борбите в БРЦК между различните фракции. В същото време турските власти предприемат нов опит да го арестуват. Това го заставя да избяга в Бердянск (Grekov, 1990, part 1, 5–27). Той обаче поддържа връзка с Обретенов в Русе, придържайки се към съществуващата договореност с Омладина (Grekov, 1990, part 1, 5–27). Включването му отново в политиката става със знанието и одобрението на руското консулство във Варна (NBKM-BIA, f. 297, 54).

В Русе Греков заедно с Обретенов се заемат да свикат общо събрание на БРЦК в Букурещ (NBKM-BIA, f. 297, 54). Най-напред Търновският комитет дава съгласие за това събрание. Председателят на Търновския комитет Иван х. Димитров успява да убеди членовете на Старозагорския комитет да подкрепят идеята (NBKM-BIA, f. 297, 53). Търновският комитет е обаче под влиянието на Стамболов, което личи от факта, че комитетът издига именно него за заместник на Левски.

Греков, Обретенов и Стамболов организират сесиите на Общото събрание на БРЦК, проведени в Букурещ през август 1874 г. (NBKM-BIA, f. 297, 54). Помагат им Волон и Енчев от Шумен (Boneva, 2007; Istoria na bulgarite, 2007, v. 5, 293). Към работата на БРЦК се привлича Христо Ботев. Нещо повече, той е избран в ръководството на организацията. За Стамболов и Ботев Димитър Маринов пише в своите спомени, че „...те се отдръпнаха от Каравелов, когото смело обвиняват, че е подкупен от сърбите“ (бел. Е.Х. – става въпрос за Ботев и Стамболов) (Marinov, 2004, 130). Обретенов също знае за стремежите на Караве-

лов през 1874 г. към незабавно въстание, подкрепено от Сърбия и Черна гора (Obretenov, 1943, 174). Той обаче не споменава нищо за тези аспирации на Каравелов в спомените си. През 1874 г., когато Греков идва при Обретенов в Русе, той бърза да помогне на Волон за възстановяването на Шуменския комитет (Obretenov, 1943, 189). На събранието от декември 1874 г. присъстват представители от Шуменския, Русенския и Търновския комитет (Czilingirov, 1940, 37, 50).

На събранието от декември 1874 г. се разгаря най-остро конфликтът между двете крила – умереното на Каравелов и революционното на Ботев. Важна роля в тази борба за позиции изиграва и Стамболов (Czilingirov, 1940, 37), който подкрепя Ботев. На страната на Ботев застават също Димитър Горов от Гюргево (Chilingirov, 1940, 85) и одеските българи. По тази причина не е случайно, че Ботев Ботев „ходи за съвети и до Одеса“ (Czilingirov, 1940, 86). В крайна сметка Каравелов се оттегля от ръководството на БРЦК. През цялото това време Греков работи за укрепване на авторитета на Ботев. Има доказателства, че той се заема да събира пари за неговите планове (Gribanova, 2007, kn. 2, 180). И сега Греков се подпомага от Минков, управителя на Южнославянския пансион.

Трябва да се посочи, че не е вярно твърдението на Стефан Цанев, че Греков не обича Ботев, защото е под влиянието на Каравелов (Canev, 2007, kn. 2, 224–225; Lukanov, 2016, 244). В действителност от други източници се вижда, че Греков се заема директно с утвърждаването на Ботев в ръководството на БРЦК чрез шуменци и търновци. Същото до голяма степен се отнася и за позицията на одеските българи (Andreeva, 2008, kn. 14, 143). Със съдействието на Греков Ботев посещава през август 1875 г. Кишинев, Одеса, Николаев и Киприянския манастир до Кишинев, където го посрещат приятелски. Ботев намира добър прием при българите в Болград, най-вече благодарение на Олимпи Панов и Киряк Цанков (Czilingirov, 1940, 37). Те двамата са сред създателите на Българското централно благотворително общество (БЦБО) в Букурещ през 1876 г., чийто секретар е Енчев. Заслугата на БЦБО е, че включва българите в Сръбско-турската война от 1876 г. (Minev, 1947, kn. 2, 241–252). По този начин Греков постепенно успява да преодолее силното влияние, което има Хитов върху политиката на БРЦК в Букурещ, и налага нови, независими цели за българското националноосвободително движение.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

- Abrashev, P. 1909. Yugoslavyanskya pansion na Todor Minkov v Nikolaev (The Southslav Board of Todor Minkov in Nikolaev). Sofia. (In Bulgarian)
- Абрашев, П. 1909. Южнославянският пансион на Тодор Минков в Николаев. София.
- Andreeva, M. 2008. Edin malko poznat period ot revolucionata dejnost na Panayot Volov (One unknown period of the revolutionaries affairs of Panayot Volov). – *Izvestia na istorichesкия музеи v Shumen*. Shumen, kn. 14. (In Bulgarian)
- Андреева М. 2008. Един малко познат период от революционната дейност на Панайот Волон. – *Известия на историческия музей в Шумен*. Шумен, кн. 14.
- Arnaudov, M. 1943. Obretenov, N. Spomeni za bulgarskite vastanya (Obretenov, N. Memoirs of the Bulgarians revolts). Sofia. (In Bulgarian)
- Арнаудов, М. 1943. Обретенов, Н. Спомени за българските въстания. София.
- Bakalov, G. 1937. Bulgarskoto nacionalno-osvoboditelno dvigenie. Sofia. (In Bulgarian)
- Бакалов, Г. 1937. Българското националноосвободително движение. София.
- Boneva, V. 2007. Bulgarskoto vazragdane v Shumen i Shumensko. Crkovno-nacionalni borbi i postigeniya (Bulgarian Renaissance in Shumen and Shumensko. Church-National Struggles and Achievements). Varna. (In Bulgarian)
- Бонева, В. 2007. Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. Варна.
- Burmov, A. 1940. Kam voprosa za zamesnika na Levski (About the question of the substitute of Levski). *Zbornik v pamet na prof. Petar Nikov*, Sofia. (In Bulgarian)
- Бурмов, А. 1940. Към въпроса за заместника на Левски. Сборник в памет на проф. Петър Ников. София.
- Burmov, A. 1950. Bulgarski Revolucionen Centralen Komitet (Bulgarian Revolutionary Central Committee). Sofia. (In Bulgarian)
- Бурмов, А. 1950. Български революционен централен комитет. София.

- Burmov, A. 1957. Za izyasnyavane na revolucionata dejnost na Jordan Stoyanov prez 1872-1873 (For Understanding of the Revolutionary Activity of Yordan Stoyanov in 1872-1873). – *Yearbook of the Sofia University. Department of History*, v. 2, Sofia. (In Bulgarian)
- Бурмов, А. 1957. За изясняване на революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872–1873. – *Годишник на Софийския университет. Исторически факултет*, кн. 2, София.
- Canev, St. 2007. Bulgarski hroniki (Bulgarians Hronicles), v. 2, Sofia. (In Bulgarian)
- Цанев, Ст. 2007. Български хроники. Т. 2. София.
- Cekov, Hr. 1997. Dimitar Cenovicz - kasierat na BRCK (Dimitar Cenovicz - the Treasurer of BRCK). Sofia. (In Bulgarian)
- Цеков, Хр. 1997. Димитър Ценович – касиерът на БРЦК. София.
- Czilingirov, St. 1940. Panayot Volov. Givotopisen opit (Panayot Volov. Biographie). Sofia. (In Bulgarian)
- Чилингиров, Ст. 1940. Панайот Волов. Животописен опит. София.
- Dimitrova, El. 1987. Zamestnikat na Levski (Levski Replacment). Sofia. (In Bulgarian)
- Димитрова, Ел. 1987. Заместникът на Левски. София.
- Dobreva, V., Minev, M. Zabraveni spomeni (Forgotten Memories). Sofia, www.Dolap.bg. (In Bulgarian)
- Добрева, В., М. Минев. Забравени спомени. София, www.Dolap.bg.
- Grekov, M. 1990. Kak nie osvobodavahme Bulgaria (How We Liberated Bulgaria). Istoriceski zapiski v tri czasti, part 1. Sofia. (In Bulgarian)
- Греков, М. 1990. Как ние освобождавахме България. Исторически записки в три части. Част 1. София.
- Gribanova, Ir. 2007. Yugnoslavyanskya Pansion – lyulka na rodolyubci (The Southslavic Boarding School – a Sorce of Patriots). – *Proglas*. v. 2, Veliko Trnovo. (In Bulgarian)
- Грибанова, Ир. 2007. Южнославянският пансион – люлка на родолюбци. – *Проглас*, т. 2, Велико Търново.
- Hadjinikolova, El. 2003. Bulgarite sreshtu srpskoto pronikvane v Makedoniya. 70-te godini na XIX vek (Bulgarians against Serbian Penetration in Macedoina. 70th Years of 19 c.). Veliko Trnovo.
- Хаджиниколова, Ел. 2003. Българите срещу сръбското проникване в Македония. 70-те години на XIX век. Велико Търново.
- Istoria na bulgarite. Voena istoria na bulgarite ot drevnostta do nashi dni. 2007. (Bulgarian's History. Military History of Bulgarians from the Old World to the Present Time). V. 5, Sofia. (In Bulgarian)
- История на българите. Военна история на българите от древността до наши дни. Т. 5. София, 2007.
- Kinyarina, N. S. 1978. Vostoczni vopros vo vneshnej politike Russii. Konez XVIII – nachalo XIX v. (The Eastern Question in the Foreign Policy of Russia. The end of the 18th to the beginning of 19th c.). Moscow. (In Russian)
- Киняпина, Н. С. 1978. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец 18 – начало 20 в. Москва.
- Kondratieva, V. I. 1960. Pervie arhivnie materialy po istorii Obedinennoy Omladinoy Serbskoy (First Archive Documents abot the History of the Obedinena Omladina Srbska). Ucenie zapiski instituta slavyanovedeniya, v. 20, Moscow. (In Russian)
- Кондратьева, В. И. 1960. Первые архивные материалы по истории Объединенной Омладиной Сербской. Ученые записки Института славяноведения, т. 20, Москва.
- Kossev, K. 1963. Panaiot Hitov. Givot i revolucionna dejnost (Panaiot Hitov. Life and Revolutionary Activity). Sofia. (In Bulgarian)
- Косев, К. 1963. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност, София.
- Kossev, K., Gezev, N., Dojnov, D. 2006. Istoria na Aprilskoto vastanie 1876 (History of 1876 April Uprising). Sofia. (In Bulgarian)
- Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов, 2006. История на Априлското въстание 1876. София.
- Lukanov, Il. 2016. Po patya na zloto (On the Road of Evil). Sofia. (In Bulgarian)
- Луканов, Ил. 2016. По пътя на злото. София.
- Marinov, D. 2004. Spomeni za moya givot, ili moyata biografiya (Memoris of My Life or My Biography). Sofia. (In Bulgarian)
- Маринов, Д. 2004. Спомени за моя живот, или моята биография. София.
- Minev, D. 1947–1948. Petar Enchev – sekretar na poslednya revolucionen komitet predi Osvobogdenieto (Petar Enchev - Secretary of the Last Revolutionary Committee before the Liberation). – *Istoriceski pregled*, кн. 2, Sofia. (In Bulgarian)
- Минев Д. 1947–1948. Петър Енчев – секретарят на последния революционен комитет преди Освобождението. – *Исторически преглед*, № 2, София.
- Mitev, Y. 1986. Istoriya na Aprilskoto vastanie 1876 (History of 1876 April Uprising), v. 1, Sofia. (In Bulgarian)
- Митев, Й. 1986. История на Априлското въстание 1876 г., т. 1. София.
- Nacionalna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodii”-Bulgarski istoriceski arhiv (St. St. Cyril and Methodius National library-Bulgarian Historical Archive) (NBKM-BIA), f. 297. (In Bulgarian)

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 297.

Nezavisimost, 1873, 2 yuni (In Bulgarian)

Независимост, 1873, 2 юни

Nezavisimost, 1873, 9 yuni (In Bulgarian)

Независимост, 1873, 9 юни

Nezavisimost, 1873, 24 yuni (In Bulgarian)

Независимост, 1873, 24 юни

Nezavisimost, 1873, 30 yuni (In Bulgarian)

Независимост, 1873, 30 юни

Nezavisimost, 1874, 13 yuli (In Bulgarian)

Независимост, 1874, 13 юли

Nezavisimost, 1874, 7 septemvri (In Bulgarian)

Независимост, 1874, 7 септември

Pavlovska, Cv. 1993. Vassil Levski i Vatrešnata Revolucionna Organizaciya (Vassil Levski and the Internal Revolutionary Organization). Sofia. (In Bulgarian)

Павловска, Цв. 1993. Васил Левски и Вътрешната революционна организация. София.

Pop Mincho Kanchev, 2006. Vidrica (Vidrica). Sofia. (In Bulgarian)

Поп Минчо Кънчев, 2006. Видрица. София.

Sharova, Kr. 1966. Internacionalistichni tradicii v osvoboditelnite borbi na jugnite slavjani (Internationals Traditions in the Struggle for National Liberation of Southslavs). Iz vzaimootnosheniyata na balkanskite narodi. Sofia. (In Bulgarian)

Шарова, Кр. 1966. Интернационалистични традиции в освободителните борби на южните славяни. Из взаимоотношенията на балканските народи. София.

Sharova, Kr. 1968. Bolgarskoe osvoboditelnoe dvigienie i drugie jugnoslavjanskije narodi v 1870-1872 (Bulgarian National Liberation Movement and Other Southslavonic Nations in 1870-1872). – *Etudes Historiques*, v. 4, Sofia. (In Russian)

Шарова, Кр. 1968. Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народы в 1870–1872. – *Etudes Historiques*, т. 4, София.

Sharova, Kr. 1968. Pripreme za ustanak u Bugarskoj 1870-1872 i Ujedinena Omladina Srpska (Preparation for Uprising in Bulgaria 1870-1872 and Ujedinena Omladina Srpska). Ujedinena Omladina Srpska. Novi Sad. (In Serbian)

Шарова, Кр. 1968. Припреме за устанак у Бугарској 1870-1872 и Ујединена Омладина Српска. Ујединена Омладина Српска. Нови Сад.

Sharova, Kr. 2006. Politiczeskata evolucia, revolucionnata dejnost i vazgledite na Panayot Hitov (Political Evolution, Revolutionary Activity and Political Views of Panyot Hitov). Panayot Hitov i bulgarskoto osvoboditelno dvigienie. Sliven. (In Bulgarian)

Шарова, Кр. 2006. Политическата еволюция, революционната дейност и възгледите на Панайот Хитов. Панайот Хитов и българското освободително движение. Сливен.

Staic, V. 1926. Svetozar Miletic (Svetozar Miletic). Novi Sad (In Serbian)

Стаић, В. 1926. Светозар Милетић. Нови Сад.

Strashimirov, D. 1996. Istoria na Aprilskoto vastanie (History of the April Uprising), v. 1-2. Sofia. (In Bulgarian)

Страшимиров, Д. 1996. История на Априлското въстание. Т. 1–2. София.

Svoboda, 1869, 26 noemvri (In Bulgarian)

Свобода, 1869, 26 ноември

Svoboda, 1870, 8 yanuari (In Bulgarian)

Свобода, 1870, 8 януари

Svoboda, 1870, 30 april (In Bulgarian)

Свобода, 1870, 30 април

Svoboda, 1871, 20 fevruari (In Bulgarian)

Свобода, 1871, 20 февруари

Turcia, 1869, 1 noemvri (In Bulgarian)

Турция, 1869, 1 ноември

Undjiev, Iv. 1993. Vassil Levski. Biografia (Vassil Levski. Biographie). Sofia. (In Bulgarian)

Унджиев, Ив. 1993. Васил Левски. Биография. София.

Vazvazova-Karateodorova, K. 1982. Apostola v spomenite na pop Mincho vojvoda (Apostola in the Memoirs of Pop Mincho Vojvoda), – Spisanie Sofia, kn. 2, Sofia.

Възвзова-Каратеодорова, К. 1982. Апостола в спомените на поп Минчо войвода. – Списание София, кн. 2, София.

Vazvazova-Karateodorova, K. 1975. Protokoli ot sadebnia process sreshu Atanas Uzunov i drugite poksadimi po Haskovskoto pokushenie prez 1873. Sofia. (In Bulgarian)

Възвъзова-Каратеодорова, К. 1975. Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по Хасковското покушение през 1873. София.

Vasvazova-Karateodorova, K. 1994. Atanas Uzunov – na Levski veren pomoshnik (Atanas Uzunov - a tru Assistant of Levski). Sofia. (In Bulgarian)

Възвъзова-Каратеодорова, К. 1994. Атанас Узунов – на Левски верен помощник. София.

Velikov, St. Fermandjiev, N. 1974. Panayot Hitovata cheta ot 1867. Broi i sastav. (The Panayot Hitov Rebel Organisation in 1867. Number and Composition). V pamet na akad. Mihail Dimitrov. Sofia. (In Bulgarian)

Великов, Ст., Н. Ферманджиев, 1974. Панайот Хитовата чета от 1867. Брой и състав. В памет на акад. Михаил Димитров, София.

Vinogradov, V. N. 1986. Megdunarodnie otnosheniya na Balkanah (1856–1878) (International Relations on the Balkans 1856-1878). Moskva. (In Russian)

Виноградов, В. Н. 1986. Международные отношения на Балканах (1856–1878). Москва.

Volkov, Ev. 2009. Hristo Botev. Biografia (Hristo Botev. Biographic). Sofia. (In Bulgarian)

Волков, Ев. 2009. Христо Ботев. Биография. София.

Vorobyov, L. 1985. Lyuben Karavelov (Lyuben Karavelov). Sofia. (In Bulgarian)

Воробьев, Л. 1985. Любен Каравелов. София.

Yonkov, N. 1971. Mihail Grekov. Spomeni (Mihail Grekov. Memoris). Sofia (In Bulgarian)

Йонков, Хр. 1971. Михаил Греков. Спомени. София.

Дата на подаване на статията в редакцията – 29.05.2019 г.